HUKUMATNING SOLIQ SIYOSATI ORQALI YASHIRIN IQTISODIYOTNING KO`LAMINI QISQARTIRISH.

Pirnafasov Sarvar Bardibayevich
“Ma’mun Universiteti” Iqtisodiyot kafedrasi o`qituvchi
E-mail: pirnafasov_sarvar@mamunedu.uz

Annotatsiya. Mazkur maqolada yashirin iqtisodiyotning mohiyati, shakllanish sabablari, hudud iqtisodiyotiga salbiy ta’siri chuqur tahlil qilingan. Unda yashirin iqtisodiyotni qisqartirishning nazariy asoslari va amaliy yondashuvlari o‘rganilib, soliq-byudjet siyosati orqali uni kamaytirish yo‘llari ko‘rib chiqiladi.

Kalit so‘zlar: fiskal siyosat, yashirin iqtisodiyot, norasmiy sektor, soliq yuki, iqtisodiy shaffoflik.

Аннотация. В статье представлен глубокий анализ сущности теневой экономики, причин её формирования и негативного влияния на экономику региона. Рассматриваются теоретические основы и практические подходы к сокращению теневой экономики, а также пути её сокращения посредством фискальной политики.

Ключевые слова: фискальная политика, скрытая экономика, неформальный сектор, налоговое бремя, экономическая прозрачность.

Abstract. This article provides an in-depth analysis of the essence of the shadow economy, the reasons for its formation, and its negative impact on the regional economy. It examines the theoretical foundations and practical approaches to reducing the shadow economy, and considers ways to reduce it through fiscal policy.

Key words: fiscal policy, shadow economy, informal sector, tax burden, economic transparency.

Kirish.

Yashirin iqtisodiyot soliqqa tortilmaydigan yoki hukumat tomonidan tartibga solinmaydigan norasmiy yoki ro'yxatdan o'tmagan iqtisodiy faoliyatni anglatadi. So‘nggi yillarda amalga oshirilgan katta islohotlarga qaramay, bu soha hamon iqtisodiyotning salmoqli qismini tashkil etadi. O‘zbekistonda yashirin iqtisodiyot ko‘lami va dinamikasi xalqaro moliya institutlari va milliy tahlil markazlari ma’lumotlari asosida o‘rganilmoqda. Jahon banki va Xalqaro valyuta jamg‘armasi hisobotlariga ko‘ra, yashirin iqtisodiyot O‘zbekiston yalpi ichki mahsulotining 30-35 foizini tashkil qiladi.

O‘zbekistonda yashirin iqtisodiyot davlat byudjetiga 30 trillion so‘m, yalpi ichki mahsulotga esa 135 trillion so‘m zarar yetkazdi. Deyarli 11 000 ta korxona (41 foiz) faqat 1 kishini ishchi sifatida qayd etgan. “Yashirin iqtisodiyot o‘z ishini

ISSN 3030-3907

to‘g‘ri bajarayotgan tadbirkorlar uchun katta to‘siq bo‘lmoqda”[3], dedi O‘zbekiston Prezidenti Shavkat Mirziyoyev. Davlatimiz rahbari e’lon qilgan ma’lumotlarga ko‘ra, xizmatlar sohasida 140 trillion so‘m, qurilishda 50 trillion so‘m, sanoatda 40 trillion so‘m “soyada” qolmoqda. Agar ular amalga oshirilsa, yalpi ichki mahsulotga 135 trillion so‘m, davlat byudjetiga esa 30 trillion so‘m qo‘shilishi mumkin.

Yashirin iqtisodiyot quyidagi faoliyat turlarini o'z ichiga oladi:

- norasmiy bandlik va mehnat shartnomalarining yo'qligi;
- naqd pul hisob-kitoblari;
- ruxsatnomasiz faoliyat yuritayotgan yakka tartibdagi tadbirkorlar;
- noqonuniy import-eksport operatsiyalari;
- soliq to'lashdan bo'yin tovlash va statistik hisobotdan yashirilgan daromadlar.

Jahon tajribasida soliq ma’muriyatchiligini takomillashtirish ham yashirin iqtisodiyotga qarshi samarali chora-tadbirlar sirasiga kiradi. Masalan, Gruziyada 2005-2012 yillarda amalga oshirilgan tub soliq islohotlari, soliq xizmati tizimini raqamlashtirish va korrupsiyaga qarshi kurash tufayli norasmiy iqtisodiyot hajmi 67 foizdan 35 foizga qisqardi. Shuningdek, Ruminiyada tavakkalchilikka asoslangan soliq tekshiruvi tizimini joriy etish orqali 3 yil ichida 120 000 dan ortiq soya subyektlari rasmiylashtirildi.

ADABIYOTLAR TAHLILI.

Jahon banki va Xalqaro valyuta jamg‘armasi (XVJ) tomonidan chop etilgan hisobotlarda yashirin iqtisodiyotning salbiy oqibatlari va ularni kamaytirish uchun raqamli texnologiyalardan foydalanish samaradorligi tahlil qilingan. Xususan, “Soliq ma’muriyatining raqamli yechimlari” (XVF, 2023) hisobotida rivojlanayotgan mamlakatlar uchun elektron soliq platformalari orqali soliqqa tortish samaradorligini oshirish yo‘llari ko‘rsatilgan. Yashirin iqtisodiyotni qisqartirish bo'yicha ma'lumotlar Nikolas Loayza, Luis Medina va Fridrix Shnayder, Kolin K. Uilyams, Kristofer Evans[4] va boshqalarning ilmiy ishlari va tadqiqotlarida keltirilganligini ko'rishimiz mumkin. Xudoyberganov B. va boshqa mahalliy olimlar tomonidan olib borilgan tadqiqotlarda soliq ma’muriyatchiligini avtomatlashtirishning huquqiy va texnik asoslari, elektron tizimlar orqali nazoratni kuchaytirish usullari tahlil qilindi. Xususan, “Soliq ma’muriyatchiligini raqamlashtirish sharoitida byudjet daromadlarini oshirish omillari” maqolasida raqamli texnologiyalarni joriy etish orqali yashirin iqtisodiyot ko‘lamini qisqartirish mexanizmlari taklif etilgan. Tadqiqotchilar D. Makarov va V.

[3] www.gazeta.uz

[4] Loayza, N., Medina, L., & Schneider, F. (2005). *Informality: Exit and Exclusion*. Washington, DC: World Bank; Williams, C. C., & Evans, K. (2019). *Blurring Boundaries: The Growth of the Informal Economy*. Cheltenham: Edward Elgar Publishing.

ISSN 3030-3907

Esipovlar[5] yer osti xo‘jalik faoliyatining asosiy farqlovchi xususiyati uning nazoratsizligi ekanligini ta’kidlaydilar (Makarov va Esipov, 2002). Ularning fikricha, ochiq nazorat usullari orqali bu iqtisodiyot haqida ma'lumot olish amalda mumkin emas. Tadqiqotchilar V.Ispravnikov va V.Kulikovlar[6] o‘z fikr-mulohazalarini iqtisodning rasman yoki davlat ro‘yxatidan o‘tmaganligi va qonunga zid bo‘lganligi sababli yashirin iqtisodiyot deb hisoblanishiga asosladilar (Ispravnikov va Kulikov, 2001).

TADQIQOT METODOLOGIYASI.

Yashirin iqtisodiyotning mavjudligi nafaqat davlat byudjeti barqarorligiga, balki umumiy iqtisodiy siyosatning samaradorligiga ham jiddiy ta’sir ko‘rsatmoqda. Shu bois bunday salbiy holatlarning oldini olish, xo‘jalik faoliyatini rasmiylashtirish, soliq solinadigan bazani kengaytirish bugungi kunning dolzarb masalalari bo‘lib turibdi. Tizimli yondashuv asosida yashirin iqtisodiy faoliyat va soliq tizimi o‘rtasidagi ichki bog‘liqliklar, mavjud muammolar va ularni bartaraf etish yo‘llari chuqur tahlil qilindi. Empirik tahlil usuli orqali amaliy ma’lumotlar asosida statistik o‘zgarishlar va tendentsiyalar o‘rganildi. Shuningdek, kontent-tahlil orqali O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining qarorlari, Soliq kodeksi, Davlat soliq qo‘mitasi hujjatlari, ilmiy maqolalar asosida qonunchilikni rivojlantirish tendensiyalari va elektron tizimlarga yondashuvlar o‘rganildi. Bu soliq ma'muriyatchiligining huquqiy asoslari haqida batafsil tasavvurni shakllantirish imkonini berdi. Biz yashirin iqtisodiyotni tahlil qilish uchun statistik ko'rsatkichlardan foydalandik.

Ushbu uslubiy yondashuvlar nafaqat mavjud muammolarni aniqlash, balki ularni bartaraf etish bo‘yicha takliflar ishlab chiqishda ham muhim asos bo‘lib xizmat qildi. O‘rganish natijalari hududda yashirin iqtisodiyotni qisqartirish va rasmiy faoliyatni kengaytirishga xizmat qiladi.

Asosiy yondashuvlar quyidagilardir: - empirik tahlil usuli - statistik ma'lumotlar, regressiya tahlili va tendentsiya ko'rsatkichlari asosida fiskal choralar va yashirin iqtisodiyot o'rtasidagi bog'liqlikni aniqlashga harakat qilindi.

- institutsional tahlil – davlat boshqaruvining institutsional sifati, soliq siyosati va qonunchilik muhiti tahlil qilindi

- qiyosiy tahlil – O‘zbekiston va boshqa mamlakatlar tajribasi asosida fiskal yondashuvlar samaradorligini solishtirish uchun foydalaniladi

TAHLIL VA NATIJALAR.

[5] Makarov, D., & Esipov, V. (2002). *The underground economy: Causes, structure, and methods of analysis*. Moscow: Institute of Economics, Russian Academy of Sciences.

[6] Ispravnikov, V., & Kulikov, V. (2001). *Yashirin iqtisodiyot: mohiyati, shakllari va tartibga solish muammolari*. Moskva: Iqtisodiyot instituti.

ISSN 3030-3907

Soliq siyosati soliq siyosatining rag'batlantirish va nazorat qilish mexanizmlari orqali amalga oshiriladigan yashirin iqtisodiyotni qonuniylashtirishning asosiy vositasidir. Soliq imtiyozlari, raqamli nazorat, soliq majburiyatlarining soddalashtirilgan shakllari – bularning barchasi yashirin iqtisodiyotni qisqartirishga xizmat qilmoqda**.**

O‘zbekiston Respublikasi Davlat statistika qo‘mitasi (2023) ma’lumotlariga ko‘ra, ro‘yxatga olinmagan faoliyat ayniqsa xizmat ko‘rsatish (savdo, transport, maishiy xizmat ko‘rsatish), qurilish, qishloq xo‘jaligi va chakana savdoda yuqoriligicha qolmoqda. Xizmat ko'rsatish sohasida mehnatga layoqatli aholining 45 foizi norasmiy ishlarda band bo'lib, bu soliq solinadigan bazani sezilarli darajada toraytiradi.

Yuqoridagilardan ko‘rinib turibdiki, O‘zbekistonda soliq ma’muriyatchiligi tizimini modernizatsiya qilish orqali yashirin iqtisodiyotga qarshi kurashish imkoniyatlari kengaymoqda. Bunda eng muhim omillar raqamlashtirish, shaffoflik, soddalashtirish va maqsadli nazorat yondashuvlarining kombinatsiyasi hisoblanadi. Kelgusida bu sohalar yanada takomillashtirilsa, mamlakatda norasmiy iqtisodiyot hajmini sezilarli darajada qisqartirish mumkin bo‘ladi.

1-jadval

Yashirin iqtisodiyotning tarmoq tahlili.
(Statistik ko'rsatkichlar)

T/r	Sector	Estimated share (%)
1	Qurilish sanoati	30-35%
2	Chakana savdo va umumiy ovqatlanish	25-30%
3	Qishloq xo'jaligi	20-25%
4	Transport xizmati	35-50%
5	Service	10-15%

Manba: Ushbu ma'lumotlar O'zbekiston Respublikasida norasmiy iqtisodiyotning tarmoqlar bo'yicha taxminiy tarkibini ko'rsatadi. U Davlat mehnat inspektsiyasi, Statistika agentligi va boshqa manbalarning 2023–2024 yillarga mo‘ljallangan ma’lumotlari asosida tuzilgan.

Yuqoridagi jadvalda yashirin iqtisodiyotning tarmoqlar bo‘yicha taxminiy ko‘rsatkichini ko‘rishimiz mumkin(foizda). O‘zbekiston iqtisodiyotining turli tarmoqlarida yashirin iqtisodiy faoliyat sezilarli darajada kuzatilmoqda. Transport xizmatlari boshqa sohalarga qaraganda yuqori, norasmiy haydovchilar, litsenziyasiz xizmatlar va naqd pul operatsiyalari bu sohada keng tarqalgan. Soliq to'lashdan bo'yin tovlash va hisobot etilmagan daromadlar ham qurilish sanoatida (30-35%) va chakana savdo va umumiy ovqatlanishda (25-30%) katta ulushga ega.

ISSN 3030-3907

Bu ko‘rsatkichlar O‘zbekiston iqtisodiyotida hujjatsiz faoliyatning yuqori ulushini ko‘rsatadi.

Yashirin iqtisodiyotga qarshi strategiya sifatida davlat tomonidan quyidagi chora-tadbirlar bosqichma-bosqich joriy etilmoqda:

- norasmiy sektorda ishlayotgan fuqarolarni soliq to‘lovchiga aylantirishni ijtimoiy-iqtisodiy rag‘batlantirish;
- patentga asoslangan soliqqa tortishning soddalashtirilgan tizimlari;
- soliq to'lovchilarga raqamli xizmatlar ko'rsatish orqali shaffoflikni oshirish;
- soliq madaniyatini yuksaltirishga qaratilgan targ‘ibot ishlari.

Shuningdek, Davlat soliq qo‘mitasi va Bosh prokuratura huzuridagi Iqtisodiy jinoyatlarga qarshi kurashish departamenti tomonidan tashkillashtirilmagan iqtisodiy faoliyatni aniqlash va oldini olish bo‘yicha maxsus nazorat tadbirlari o‘tkazilmoqda. Fiskal siyosat yashirin iqtisodiyotni qisqartirishning eng muhim vositasi hisoblanadi. Uning samarali qo‘llanilishi soliqqa tortish bazasini kengaytirish, soliq tushumlarini oshirish, iqtisodiy adolatni tiklashga xizmat qiladi. Soliq ma’muriyatchiligini takomillashtirish, raqamli texnologiyalarni joriy etish, avtomatlashtirilgan monitoring tizimlari orqali yashirin faoliyatni aniqlash va oldini olish bo‘yicha innovatsion yondashuvlarni ishlab chiqish muhim ahamiyatga ega. O‘zbekistonda 2020-yildan boshlab raqamlashtirish siyosati doirasida elektron to‘lovlar, nazorat-kassa mashinalari va soliq monitoringi joriy etilib, yashirin iqtisodiyotni qisqartirish mexanizmlari yaratildi. Masalan, 2022-yilda davlat budjetiga soliq tushumlarining 18 foizi raqamli nazorat tizimi orqali aniqlangan yashirin faoliyat hisobiga o‘sdi.

Yashirin iqtisodiyotning yuqori darajasi iqtisodiy barqarorlikka salbiy ta'sir ko'rsatmoqda. Jahon banki va Xalqaro valyuta jamg‘armasi tadqiqotlariga ko‘ra, O‘zbekistonda 2010-2020 yillarda yashirin iqtisodiyot hajmi o‘rtacha yalpi ichki mahsulotning 36–39 foizini tashkil qilgan. Bu, bir tomondan, rasmiy statistik ma'lumotlarda to'liq aks etmasa, ikkinchi tomondan, norasmiy bandlik hajmi va fiskal daromadlarga ta'sir qiladi. Soliq siyosatining ayrim elementlari norasmiy faoliyatni bevosita rag'batlantirdi. Yuqori soliq yuki, murakkab hisobot tartib-qoidalari va samarasiz nazorat mexanizmlari norasmiy faoliyatni rag‘batlantirdi. Bundan tashqari, moliyaviy savodxonlik darajasining pastligi va rasmiy bandlik imkoniyatlarining cheklanganligi ham muhim omillardan edi.

XULOSA VA TAKLIFLAR.

Xulosa o‘rnida aytish mumkinki, yashirin iqtisodiyot davlat byudjetiga salbiy ta’sir ko‘rsatmoqda. Xususan, davlat byudjetiga tushumlarning kamayishi, ijtimoiy sug‘urta tizimlarining moliyaviy asoslarining zaiflashuvi, pensiya ta’minoti tizimi ishtirokchilari sonining kamayishi, kredit resurslaridan foydalanish

ISSN 3030-3907

imkoniyati cheklangani kabi muammolar mavjud. Yashirin iqtisodiyotni qisqartirish uchun nafaqat soliq siyosatini takomillashtirish, balki institutsional islohotlarni amalga oshirish, hududiy yondashuvlar, moliyaviy savodxonlikni oshirish, axborot texnologiyalarini keng joriy etish ham muhim ahamiyatga ega.

O‘zbekistonda soliq ma’muriyatchiligi tizimini modernizatsiya qilish orqali yashirin iqtisodiyotga qarshi kurashish imkoniyatlari kengaymoqda. Bunda eng muhim omillar raqamlashtirish, shaffoflik, soddalashtirish va maqsadli nazorat yondashuvlarining kombinatsiyasi hisoblanadi. Kelgusida bu sohalar yanada takomillashtirilsa, mamlakatda norasmiy iqtisodiyot hajmini sezilarli darajada qisqartirish mumkin bo‘ladi. Soliq imtiyozlari va rag‘batlantirish mexanizmlari yashirin iqtisodiyotni qisqartirishda soliq-byudjet siyosatining muhim vositalari hisoblanadi. Bu vositalar norasmiy faoliyat yuritayotgan xo‘jalik yurituvchi sub’ektlarni rasmiy iqtisodiyotga jalb etishi, ularni soliq to‘lashga rag‘batlantirishi va pirovardida davlat byudjeti daromadlarini oshirishi mumkin.

Soliq imtiyozlari va rag'batlantirish mexanizmlari yashirin iqtisodiyotga qarshi kurashda kuchli va zarur vositadir. Biroq, bu vositalar samarali bo'lishi uchun ular maqsadli, shaffof, vaqtinchalik va nazorat ostida qo'llanilishi kerak. Aynan shu yondashuv soliq yuki va rasmiylashtirish o‘rtasidagi muvozanatni saqlab qolgan holda norasmiy iqtisodiyotdan chiqish jarayonini tezlashtiradi.

Men maqsadli fiskal strategiyalarni aytib o'tmoqchiman, ular quyidagilardan iborat:

- hududiy soliq monitoringi:
Soliq tushumlarini real potentsial bilan solishtirish (Gap tahlili);
- Sektorga oid strategiyalar:
Qishloq xo'jaligi, qurilish va xizmatlar uchun alohida yondashuv;
- norasmiy bandlikni rasmiylashtirish:
Patentlar va imtiyozli soliq rejimlari orqali qonuniylashtirish;
- Mintaqaviy tahlilga asoslangan rag'batlantirish:
Soliq imtiyozlari faqat ochiq kompaniyalarga beriladi;
- Soliq tushumlari va iqtisodiy faoliyat xaritalari:
Geografik axborot tizimlariga asoslangan vizual monitoring.

Yashirin iqtisodiyotning yuqori hajmi, rasmiy mehnat bozori bilan bog‘liq muammolar, soliq ma’muriyatchiligining takomillashtirilmaganligi asosiy muammolar sifatida belgilangan va men bu holatni yaxshilashga qaratilgan bir qancha takliflar bilan chiqishni istardim.

- raqamli soliq nazoratini chuqurlashtirish;
- banklar va soliq organlari o'rtasida sun'iy intellekt asosida axborot almashinuvini yo'lga qo'yish;

ISSN 3030-3907

- yakka tartibdagi tadbirkorlar uchun soddalashtirilgan soliq rejimlarini kengaytirish (ushbu yondashuv yakka tartibdagi tadbirkorlar uchun yillik deklaratsiyalarni taqdim etish, elektron hisob-kitob qilish va soliq organlari bilan masofaviy aloqa qilish imkoniyatini yaratishi kerak).
- mintaqaviy va tarmoq strategiyalarini ishlab chiqish (har bir mintaqa uchun alohida fiskal va soliq nazorati strategiyalarini ishlab chiqish kerak).

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO‘YXATI:

1. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 18.06.2021 yildagi “Soliq ma’muriyatchiligini takomillashtirish va yashirin iqtisodiyotni qisqartirish chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi PQ-5170-son qarori.
2. O‘zbekiston Respublikasi Davlat soliq qo‘mitasining rasmiy ma’lumotlari.
3. Schneider F. & Medina L. (2018). Dunyo bo'ylab soyali iqtisodiyot: biz so'nggi 20 yil ichida nimani o'rgandik? XVF ishchi hujjati 18/17.
4. Schneider F., & Enste D.H. (2000). Soya iqtisodiyoti: hajmi, sabablari va oqibatlari. Journal of Economic Literature, 38(1), 77–114.
5. Schneider F. (2015). Butun dunyodagi soyali iqtisodiyot va korruptsiya: biz nimani bilamiz? Jahon banki siyosati bo'yicha tadqiqot ish hujjati.
6. Schneider, F. (ed.) (2011), Soya iqtisodiyoti bo'yicha qo'llanma, Edvard Elgar, Cheltenham.
7. Dreher, A. va Schneider, F., 2010. Korruptsiya va yashirin iqtisodiyot: empirik tahlil. Ommaviy tanlov, 144(1-2), 215-238-bet.
8. Jahon banki (2022). Soya iqtisodiyoti: Rivojlanayotgan mamlakatlarda yashirin sektorni o'lchash. Jahon banki hisoboti. [onlayn] Mavjud: https://www.worldbank.org [Kirish 2025-yil 9-aprel].
9. Schneider F. & Enste D.H. (2013). Soya iqtisodiyoti: Xalqaro tadqiqot. Kembrij universiteti matbuoti.
10. Loayza N. (2018). Norasmiylik: sabablar, oqibatlar va siyosatga javoblar. Vashington DC: Jahon banki guruhi.
11. Medina L. & Schneider F. (2018). Dunyo bo'ylab soyali iqtisodiyot: biz so'nggi 20 yil ichida nimani o'rgandik? XVF ishchi hujjati № 18/17. Xalqaro valyuta jamg'armasi.
12. Schneider F., & Enste D.H. (2000). Soya iqtisodiyoti: hajmi, sabablari va oqibatlari. Journal of Economic Literature, 38(1), 77–114.
13. Tanzi V. (2000). Siyosat, institutlar va iqtisodiyotning qorong'u tomoni. Cheltenham: Edvard Elgar nashriyoti.

Internet saytlari

14. https://soliq.uz
15. https://stat.uz

ISSN 3030-3907

16. https://www.transparency.org
17. https://www.lex.uz
18. https://www.oecd.org

ISSN 3030-3907